

Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler

The Ottoman Empire's Struggle against the Epidemic and the Precautions Taken during the Cholera Pandemic of 1863-1879

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Abdulahap Alici

Necmettin Erbakan Üniversitesi
alicivahap@gmail.com

Yunus Güler

Necmettin Erbakan Üniversitesi
ygyunusguler@gmail.com

Başvuru / Submitted:

13 Ocak 2024

Kabul / Accepted:

18 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1413469](https://doi.org/10.21021/osmed.1413469)

Atıf / Citation:

Alici, A.; Güler, Y. "Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 21 (2024): 139-161.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

Bulaşıcı hastalıklar on dokuzuncu yüzyılda ulaşım imkânlarının hızla artmasıyla endemik olmaktan çıkmış ve epidemik hâle gelmiştir. Bu hastalıklardan biri olan kolera Hindistan'dan dünyaya yayılmıştır. Osmanlı Devleti'ne ulaşan ve aralıklarla tekrar eden bu hastalığın yayılmasını engellemek için başta deniz yolları olmak üzere karayolları ve demiryollarında önlemler alınmıştır. Deniz güzergâhlarının başında Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalı gelmektedir. Hacıların sıklıkla kullandığı bu rotada hastalığın engellenmesi için çeşitli önlemler alınmıştır. Zira hastalık buradan deniz yoluyla Avrupa'ya, kara yoluyla Halep, Bağdat gibi büyük şehirlere ulaşmıştır. Özellikle deniz yoluyla hacı taşımacılığı salgının rotasını doğu-batı yönünden güney-kuzey yönüne değiştirmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin 1865 kolera salgını temel olmak üzere kolera salgınlarının önüne geçmek için yaptığı düzenleme ve uygulamalar ele alınmıştır. Mısır, Halep ve Bağdat merkez alınarak salgının başlangıç, yayılım ve bitiş süreçlerinin değişimi incelenmiştir. Bu amaçla basılı eserler, Osmanlı ve Fransız arşiv belgeleri ile seyahatnamelerden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: 1865 Kolera Salgını, Osmanlı Devleti, Halep, Bağdat, Fransa, Mısır.

Abstract

The rapid development of transportation in the nineteenth century paved the way for the endemic diseases to become epidemic diseases. Cholera is one of these diseases that propagated from India to other parts of the world. There were precautions taken on highways and railways, particularly on sea routes, to prevent the spread of this disease, which reached the Ottoman Empire and recurred periodically. The Red Sea and the Suez Canal were the two main sea routes. There were a number of measures taken to prevent the spread of this disease along the pilgrimage route. This was due to the fact that the disease reached Europe by sea from here as well as major cities such as Aleppo and Baghdad by land. Since the way in which pilgrims travelled altered, particularly by sea, the path of the epidemic was changed from east-west to north-south. It is the purpose of this study to examine the regulations and practices developed by the Ottoman Empire in order to prevent the spread of cholera epidemics in particular the pandemic of 1865. The change in the beginning, spread and end processes of the epidemic were examined in depth for Egypt, Aleppo and Baghdad. The documents used for this purpose include printed works, Ottoman and French archive documents, and travel books.

Keywords: 1865 Cholera Epidemic, Ottoman Empire, Aleppo, Baghdad, Egypt.

Giriş

Salgın hastalıklar tarih boyunca çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkmış ve insan nüfusu üzerinde yok edici etkiler yapmıştır. Bu hastalıkların başında veba, kolera ve tifüs gelmektedir. Salgınlar hem pozitif bilimlerin hem de tarihin konusunu oluşturmaktadır. Özellikle sosyal tarih araştırmalarında önemli bir yer tutan salgınlar toplumları şekillendirmesi itibarıyla önem arz etmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen salgınlara verdiği tepkiler yüzyıllık süreçte değişmiştir. Bu çalışma bakış açısında ortaya çıkan değişimleri "Büyük Salgın" olarak nitelendirilen 1865 kolera salgını temelinde incelemektedir. Böylece salgının öncesi ve sonrası ele alınarak salgının siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Salgının yayılma rotaları ulaşım ve hacı taşımacılığının gelişimine bağlı olarak açıklanmıştır. 1850'li yıllar öncesinde Hindistan'dan kara yoluyla İran üzerinden ulaşan, İngiliz hacı taşımacılığının sağladığı hâkimiyet nedeniyle deniz yoluyla yayılmıştır. Salgının Osmanlı Devleti'nde görülen etkileri Mısır, Halep ve Bağdat merkezleri temel alınarak incelenmiştir. Zira bu bölgelere hem Batılı devletler hem de Osmanlı Devleti ehemmiyet vermiştir. Zira Bağdat ve Halep hac rotalarının kesişim bölgeleridir. Bu amaçla Osmanlı arşiv kaynakları ile beraber Fransız ve İngiliz arşivlerinden ve gazetelerinden faydalanılmıştır.

Kolera, *vibrio cholerae* bakterisinin neden olduğu bir bağırsak hastalığıdır. Bazı durumlarda hiçbir belirti göstermese de ağır vakalarda ishal sonucu gelen aşırı su kaybı nedeniyle ölüme neden olabilmektedir. Hastalık, patojeni taşıyan hasta dışkılarının içme sularına karışması yoluyla hızlı bir şekilde yayılabilmektedir.¹ Benzerleri daha önce görülse de epidemi olarak kolera'nın ortaya çıktığı yer Hindistan'dır. Hindistan'da 1817 yılında ortaya çıkan kolera salgının yapısı öncüllerinden farklıdır. Osmanlı Devleti ve İran topraklarında görülen bu salgın fazla etkili olmamıştır. Bunun aksine 1823 yılında görülen salgın hem daha ölümcüldür ve hem de Rusya'ya ulaşarak Avrupa'nın sınırlarına dayanmıştır.²

Hastalığın başlıca belirtileri kusma, ciltte renk değişikliği, bağırsaklarda sürekli hareket, idrarda azalma ya da düzensizlik ve beraberinde belli formda dışkılamadır. Hastalığın *asyatik kolera* (choléra-morbus) ve *nostras kolera* olmak üzere iki çeşidi vardır. Hastalığın ilk tipinde şiddetli ishal en önde gelen belirtidir, ikinci tip ise eskiden beri Avrupa'da görülen bir hastalıktır. Bununla beraber asyatik kolera bulaşıcıdır ancak nostras kolera bulaşıcı değildir.³ Bu bağlamda Avrupa'da ilk kez görülen bu hastalık yayılma sürecinde dönüşüme uğramıştır. Bu bağlamda (üst üste bu bağlamda denmiş "sonuç olarak" yazılabilir mi?) hastalığın çalışılan dönemdeki belirti ve etkilerini ortaya koymak için çağdaş kaynaklarda verilen tanımlardan faydalanılmıştır.

Hastalığın endemik bir durum olmaktan çıkıp epidemiyeye dönüşmesinin en büyük nedeni ulaşım imkânlarının gelişmesidir. Özellikle deniz yoluyla ulaşımın hızlanması Bombay'dan çıkan hastalığın kısa sürede Londra'ya ulaşmasına neden olmuştur. Artan uluslararası ticaret ve seyahat bu durumu daha da hızlandırmıştır.⁴ Zira 1850'li yıllardan itibaren Avrupalı girişimciler hacıları gemilerle taşımaya başlamıştır.⁵ Gemilerle yapılan hacı taşımacılığının hac maliyetlerini azaltması

¹ L. Mari, E. Bertuzzo, L. Righetto, R. Casagrandi, M. Gatto, I. Rodriguez-Iturbe, A. Rinaldo, "Modelling Cholera Epidemics: The Role of Waterways, Human Mobility and Sanitation," *J. R. Soc. Interface* 9, no. 67 (2012): 376.

² Rita R. Colwell, "Global Climate and Infectious Disease: The Cholera Paradigm," *Science* 274, no. 295 (December 1996): 2025.

³ Adrien Proust, *Le Choléra, Étiologie et Prophylaxie* (Paris: L'École de Médecine, 1883), 1-3.

⁴ André Chantemesse, Frédéric Borel, *Mouches et Choléra* (Paris: Librairie J.-B. Baillière et fils, 1906), 28.

⁵ Michael B. Miller, "Pilgrims' Progress: The Business of the Hajj," *Past & Present* 191, no. 1 (2006): 201.

hac yapmak isteyenlerin sayısını ziyadesiyle artırmıştır. Bu durum hac giderlerini sağlaması mümkün olmayan Müslümanların da bu yolculuğa çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle yoksul hacılar salgının taşıyıcısı olmuştur.⁶ Bunun yanı sıra özellikle hac yolları üzerinde seyahati sağlayan gemi kaptanlarının hastalığı saklaması salgının daha hızlı yayılmasına neden olmuştur. Salgının hac yolları üzerinden yayılması bütün devletleri ortak bir politika oluşturmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda 1851 yılından itibaren organize edilen Uluslararası Sağlık Konferansları, Batı-merkezli bir politika benimsemiş ve daha ziyade siyasi bir nitelik arz etmiştir.⁷

Kolera salgınları toplumun dar gelirli kesimini etkilemiştir. Bunun nedeni salgının hijyen eksikliği kaynaklı olması ve yetersiz beslenen kişilerin bağışıklık sistemini tarumar etmesidir. On dokuzuncu yüzyılda artan nüfus ve temizlik hizmetlerinin yetersiz olması toplumun en alt kesiminde salgının daha etkili olmasına neden olmuştur. İstanbul özelinde Dr. Verrolot 1847 salgını sırasında hastalığın varlıklı kişileri daha fazla etkilediğini iddia etmiştir. Ancak Verrolot hastalığın miasmik olduğunu inanan bir doktordur. Bu yanlış daha sonra kendisinin yanlış çıkarımlar yapmasına neden olmuştur. Zira ona göre İstanbul'da dar gelirli kesimin yaşadığı rakımı düşük alanlarda hava, esintiler nedeniyle oldukça temizdir.⁸ Hâlbuki daha varlıklı kesimin yaşadığı reaya mahallelerinde havanın kirli olması değil, sık yerleşimler yüksek ölüm oranlarının esas nedenidir.⁹ Koleraya yakalanma oranı reayada Müslümanların iki katı daha fazla iken, bu oran yabancılarda dört kata; ordu mensuplarında ise on kata kadar çıkmaktadır.¹⁰

Hastalığa yakalandıktan sonra yeterli beslenme ve hijyenin sağlanması ile sosyal tabaka arasında korelasyon olduğu görülmüştür. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyıldaki sosyal olayların, Avrupa'daki tetikleyicisi olan kolera sosyal ve siyasi tarihe önemli ölçüde etki etmiştir. Salgın tecrübesi neticesinde başta İngiltere ve Fransa'da olmak üzere kamu sağlığı ve hijyenine yönelik ilk düzenlemeler bu dönemde yapılmıştır.¹¹ Diğer yandan kolera hastalığının niteliği ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Ancak hastalığın İngiltere'de ilk görülmeye başladığı sırada farklı tedavi yöntemleri denenmiştir. Öncelikle hastalığın vücuda etkileri belirlenmiştir. Örneğin, bu dönemde görülen koleranın belirgin özellikleri bütün vücutta kan dolaşımında sıkışma ve kan dolaşımının ani durması gibi nedenlerle gerçekleşen ölümdür. Bu duruma karşı damarlardan kan alınması ya da oksijen takviyesi gibi uygulamalar birer tedavi yöntemi olarak öne sürülmüştür. Bunun yanı sıra 1831 yılında Dr. W. B. O'Shaughnessy ağır hastalarda kana yüksek miktarda oksijen enjekte etmenin etkili olabileceğini belirtmiştir. Bu aslında kandaki aşırı su kaybına yönelik bir önlemdir.

⁶ Christopher M. Low, "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865–1908," *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 2 (2008): 270.

⁷ V. Huber, "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894," *The Historical Journal* 49, no. 2 (June-2006): 459-460.

⁸ M.P. Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845-1847 Avec Une Carte Indiquant sa Marche Pendant ces Trois Annes* (Paris: Hachette Livre Bnf, 2018), 239.

⁹ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 267-268.

¹⁰ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 285.

¹¹ R. E. McGrew, "The First Cholera Epidemic and Social History," *Bulletin of the History of Medicine* 34, no. 1 (January-February, 1960): 61-64; S S. Burrell, G. Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832 and Anatomical Dissection-Medical Mistrust and Civil Unrest," *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 60, no. 4, (October 2005): 479: 484; Our Own Correspondent, "Cholera in Constantinople," *Daily Telegraph*, 19 Ağustos, 1865, 7; a Correspondent, "The Outbreak of Cholera," *Daily Telegraph*, 16 Temmuz, 1866, 4; "The Cholera," *Daily Telegraph*, 9 Ağustos, 1866, 3.

Tedavide yüksek oksijenli tuz yerine normal tuz kullanılmıştır. Bu tedavi yöntemi farklı etkiler göstermiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır.¹²

Hastalığın vücuttaki etkilerinin erken tarihlerde tespit edildiği görülmektedir. Nedenlerini ortaya koymak ise zaman almıştır. Londra’da 1854 yılında meydana gelen kolera salgınında John Snow, haritalama metodunu kullanmıştır. Bu metot yoluyla Snow, önce ölüm vakalarının yoğunlaştığı bölgeyi teşhis etmiş ve bu bölgedeki değişiklikleri incelemiştir. Hastalıklı bölgenin diğer mahallelerden en büyük farkı su kaynağının farklı olmasıdır. En sonunda ise bölgede bu su hattı nedeniyle yayılan mikropların hastalığa neden olduğunu ortaya çıkarmış ve bu su hattı kapatılarak hastalık azaltılmıştır.¹³ Snow’un su hattı merkezli teorisi, hastalığın bölgenin hastalıklı havasından kaynaklandığı tezini destekleyen miasmik teoriden farklıdır. Snow, hastalığın insandan insana bulaştığını öne sürmüştür. Nitekim hastalığın sıklığı esas alınarak belirli bir bölgede yoğunlaşma sağlanmıştır. Koleranın nedenlerini bulmak için kurulan bilimsel komite hava ve suyu ana nedenler olarak görmüş ve bunlardan örnekler almıştır. Bu uygulamanın aksine Snow, su üzerine odaklanmış ve patofizyolojik bir yöntem izleyerek, epidemiyolojik indirgemeci tezlerle koleranın su kaynaklı olduğunu ortaya koymuştur. Pirinç-sulu dışkılarda bakterilere rastlansa da bunların koleraya neden olabileceği düşünülmemiştir.¹⁴ Hastalıklı miasmanın hava yoluyla uzun mesafeler kat ettiğine inanılmıştır. Rüzgâr akımları bu durumda bir numaralı etken olarak görülmüştür.¹⁵ Hiç kimseyle temas etmeyen yalnız insanların nasıl hastalandığı sorgulanırken, sağlıklı insanların hastalığı taşıyabileceği pek ihtimal verilen bir durum değildir.¹⁶ Verrolot, hastalık nasıl olabilir de çöllerden oluşan ve yerleşim yerleri arasındaki mesafenin fazla olduğu Arabistan’da böyle hızlı yayılmıştır sorusunu sormuştur. Salgının nedeni olarak insanlar ilk olarak hiç düşünülmemiştir.¹⁷ Bu dönemde hastalığın havadan bulaştığına inanan bilim insanlarının sayısı daha fazladır. Bu nedenle Snow’un çalışmaları ilgi çekmemiştir. Snow’un tezleri Robert Koch’un 1883 yılında kolera etkenini izole ederek hastalığın kaynağını ortaya koymasıyla kanıtlanmıştır.¹⁸

Kopenhag’da 1853 yılında meydana gelen salgın ile ilgili yapılan çalışma her salgının kendine özgü bir seyri olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim benzer su kaynaklarına sahip olan bölgelerde salgının şiddeti farklılık göstermiştir. Salgın su hatlarından değil karantina sonrası Kopenhag limanına gelen yolcular vasıtasıyla ülkeye yayılmıştır.¹⁹ Hem İngiltere’de hem de Danimarka’da hastalıkların insandan insana bulaşabileceğine inanç sınırlıdır. Hastalığın havada mayalanma ile yayıldığı yönünde genel bir kabul mevcuttur. Bu kanaatin aksine Snow, koleranın canlı bir organizma olduğuna ve pirinç-sulu dışkı yoluyla bulaştığına inanmaktadır.²⁰

¹² B. A. Foëx, “How the Cholera Epidemic of 1831 resulted in a New Technique for Fluid Resuscitation,” *Emergency Medicine Journal* 20, no. 4 (2003): 316.

¹³ H. Brody, M. R. Rip, P. Vinten-Johansen, N. Paneth, S. Rachman, “Map-making and Myth-making in Broad Street: the London Cholera Epidemic, 1854,” *The Lancet* 356, no. 9223 (July 2000): 64.

¹⁴ N. Paneth, P. Vinten-Johansen, H. Brody, M. Rip, “A Rivalry of Foulness: Official and unofficial Investigations of the London Cholera Epidemic of 1854,” *American Journal of Public Health* 88, no. 10 (1998): 1545-1547.

¹⁵ Felix Boureau, *Choléra, Mode de Propagation Moyens Preservatif* (Paris: Hachette Libre Bnf, 2018), 9-10.

¹⁶ Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 30-34.

¹⁷ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 24.

¹⁸ Nuran Yıldırım, Hakan Ertin, “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları,” *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, no. 1 (2020): 86; “The Cholera,” *Daily Telegraph*, 4 Ağustos, 1866, 3.

¹⁹ M. Phelps, Mads L. Perner, V. E. Pitzer, V. Andreasen, P. K. M. Jensen, L. Simonsen, “Cholera Epidemics of the Past Offer New Insights Into an Old Enemy,” *The Journal of Infectious Diseases* 217, no. 4 (15 February 2018): 646.

²⁰ Paneth, Vinten-Johansen, Brody ve Rip, “A Rivalry of Foulness,” 1549.

1- Koleranın Yayılmasını Sağlayan Koşullar

Osmanlı Devleti'nin Arap yarımadasında yer alan toprakları iklim ve insan etkileşimi açısından salgın hastalıklara yatkın bir bölgedir. Bu bölge hem sıcak hem de hac vazifesi nedeniyle insan sirkülasyonu fazladır. Kolera bakterisinin tuzlu sularda optimum üreme hızına ulaştığı ve bölgede aşırı sıcaklar nedeniyle buna uygun bir atmosfer oluştuğu görülmektedir. Zira yeterli besin olduğu ve sıcaklık yüksek kaldığı sürece kolera bakterisi tatlı sularda çoğalmaktadır. Hac vazifesinin gerçekleştirildiği Mekke'nin sürekli sıcak olması ve bakterinin su içerisinde ideal şartlara ulaşmadan hayatta kalabilmesi hastalığın aralıklarla tekrar etmesine neden olmuştur.²¹ Hastalığın etkisi mevsimden mevsime farklılık göstermiştir. Salgının bitişini önceleyen daha az etkili bir salgın örüntüsü mevcuttur.²² Bu bağlamda hava sıcaklıklarının artmasıyla birlikte salgının başladığı ve soğuklarla birlikte etkisini kaybettiği görülmektedir. Bu nedenle salgınların birbirine benzer bir şekilde seyrettiği ileri sürülebilir. Kopenhag'da 1853 yılında yazın ortasında başlayan salgın, sonbaharın ortasında sona ermiştir. Hijyen şartlarının göreceli ileri olduğu ve borularla içme suyunun sağlandığı Kopenhag'da ölüm oranı %3,4'tür. Kopenhag'a göre şehirleşmenin daha az olduğu Korsør'da bu oran %8,9'dur.²³

Hac döneminde büyük bir insan nüfusu ağırlayan ama yeterli altyapıdan yoksun olan Mekke'de cereyan eden salgınlarda ölüm oranı çok daha fazladır. Bunda hijyen olmaması ve sağlıklı içme suyu sağlanmaması etkilidir. İngiliz gemileri ile Endonezya ya da Bombay'dan getirilen hacıların neden olduğu düşünülen 1865 tarihli salgında²⁴ 90 bin hacıdan 15 bini, Mısır'da ise 50 bin kişi ölmüştür. Bu bilgilerden Mekke'de ölüm oranının minimum % 15 seviyelerinde olduğu görülmektedir.²⁵ Diğer yandan salgın şehirleşme ile doğru orantılı olarak etkisini artırmaktadır. Dönemin en büyük şehirlerinden Londra'da 1866 salgını sırasında kolera ve ishal şüphesiyle hastaneye kabul edilen 336 hastanın 144'ü ölmüştür. Bu durum yaklaşık %43 gibi yüksek bir ölüm oranına işaret etmektedir.²⁶ Ancak bu hastaların, salgının başlangıcında mı ya da en etkili olduğu zirve döneminde mi hastaneye getirilip getirilmediği bu ölüm oranında belirleyicidir. Hastanenin bulunduğu çevrenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı da etkili olmuş olmalıdır. Zira çevre ve buradaki insanların günlük alışkanlıkları hastalığın gidişatını belirlemiştir.

Çevre faktörü koleranın ortaya çıkması ve yayılmasında oldukça etkilidir. Kolera bakterisinin tamamen yok edilmesi mümkün değildir. Bengal körfezi gibi delta alanlarında endemik iken diğer bölgelerde aralıklarla ortaya çıkan bir döngüsü vardır. Endemik bölgelerde ölüm oranı %1'in altında iken epidemik alanlarda %6 civarındadır. Muson yağmurlarının olduğu yağışlı mevsimlerde kolera salgınları daha sık görülmektedir. Bu süreci tetikleyen faktör ise normalin üzerindeki hava sıcaklıklarıdır.²⁷ Hastalık bu yapıysından dolayı Osmanlı ülkesinin bir bölgesinde sona ererken diğer

²¹ Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2027.

²² R. P. Sanches, C. P. Ferreira, Roberto A. Kraenkel. "The Role of Immunity and Seasonality in Cholera Epidemics," *Bulletin of Mathematical Biology* 73, (2011): 2925; Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2028.

²³ Phelps, Perner, Pitzer, Andreasen, Jensen ve Simonsen, "Cholera Epidemics of the Past," 643.

²⁴ JN. Radcliffe, "Report on the Recent Epidemic of Cholera (1865-1866)," *Trans Epidemiol Soc Lond.* 3, no. 1 (1869): 238-240.

²⁵ Myron Echenberg, *Africa in the Time of Cholera: A History of Pandemics from 1817 to the Present. Vol. 114*, (New York: Cambridge University Press, 2011), 23.

²⁶ "The Cholera," *Daily Telegraph*, 3 Ağustos, 1866, 5.

²⁷ A. Jutla, E. Whitcombe, N. Hasan, B. Haley, A. Akanda, A. Huq, M. Alam, R. B. Sack, R. Colwell, "Environmental Factors Influencing Epidemic Cholera," *Am J Trop Med Hyg.* 89, no. 3 (2013 Sep): 597-599.

bir bölgesinde başlamaktadır. Örneğin kolera Hama'da kaybolurken daha kuzeyde yer alan Suveydiye (Samandağ) bölgesinde Asi nehrinin kenarlarında görülmektedir.²⁸

Salgınların getirdiği ani ölüm dalgası ve yıkım insanlarda tepkiye neden olmuştur. Bu tepki, korku ve bilinmezliğin bir sonucudur ve devamında toplumsal olaylara neden olmuştur. Tepkiden çekinen yetkililer salgını çoğu zaman gizlemeyi tercih etmiştir.²⁹ Liverpool'da 1832 yılında gerçekleşen salgının halka açıklanması tepkiyi de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Liverpool şehri birçok ayaklanmaya tanıklık etmiştir. Bu ayaklanmaların nedeni doktorlara olan güvensizlik ve bu denli etkili bir salgının ilk kez görülmesidir.³⁰ Liverpool şehri kolera salgınından dolayı karantinayı ilk günlerde uygulamamış ve limana giren gemilere temiz raporu verilmiştir. Bunun nedeni Londra ve Bristol limanlarının kapalı olmasından dolayı oluşan ticari fırsatı değerlendirmektir.³¹ Bu bağlamda toplumun tamamını etkileyen salgınların ticari kayıp endişesiyle daha fazla yayıldığı görülmektedir. Osmanlı ülkesinde de salgınlar toplumsal tepki ile karşılaşmıştır. Örneğin karantinaya karşı çıkan gruplar İzmit'te karantina binasını yakmıştır.³² Salgının yayılmasını sağlamaya yönelik çalışmalara rağmen halk bu önlemlere karşı çıkmıştır. Karantina uygulamalarına karşı II. Mahmud döneminde itibaren tepkiler olmuştur. Bergama, Isparta, Varna ve Amasya'da saldırılar gerçekleşmiş, Amasya'da sorumlu kişi Dr. Paldi öldürülmüştür.³³

Hastalığın mevsimselliği ve sıcaklık ortalamalarına göre değişimi çalışmalara konu olmuştur. Buna göre hastalığın zirve noktasında sıcaklıkların belirleyici olduğu görülmektedir. Nitekim yaz sıcaklarının daha en erken başladığı bölgelerde salgın yılın daha erken dönemlerinde başlamıştır. Mevsimselliğin yanı sıra kolera sporadik bir yapıdadır ve aralıklarla farklı bölgelerde salgın haline gelmiştir. İngiltere'ye ulaşan ve etkili olan üçüncü pandemi dalgası 1852 ile 1859 yılları arasında etkili olmuştur. Bu çalışmanın konusunu oluşturan dördüncü kolera pandemisi dalgası Colwell'in dönemlendirmesine göre 1863 ile 1879 yılları arasında meydana gelmiş ve Osmanlı Devleti'nde pek çok bölgeyi etkilemiştir.³⁴ Bu dönemin öncesinde de çeşitli önlemler alınmış ve hastalığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. İngilizlerin kolera ile ilgili aldığı önlemlerin en önemli amacı hastalığın Avrupa'ya ulaşmasını engellemektir. Bu nedenle Mısır'da ciddi karantina tedbirleri alınmış, 1866'da İstanbul'da 1874'te Venedik'te Sağlık Konferansları düzenlenmiştir. Ancak ticari kaygılar nedeniyle İngiltere, Hindistan'dan gelen gemilerde salgına dikkat etmemiş; sadece hastalıktan temiz gemilerin hareketine izin veren kanuni düzenlemeler ancak 1870 yılında yapılmıştır.³⁵

Fransız ve İngilizler hastalığın Mısır'dan Avrupa'ya yayılmasını engellemek için Osmanlı Devleti'ni siyasi olarak etkilemeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı Devleti sadece kolera ile değil diğer salgınlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle istenilen sonuçlar alınamamıştır. Örneğin Mersin'de çiçek hastalığı (*varirole*) görülmüş ve bölgede yayılarak salgın haline gelmiştir. Her yaştan insan bu hastalıktan etkilenmiştir.³⁶ Bağdat ve Basra arasına hükmeden Müttefik aşiretler

²⁸ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 190, 19 Temmuz 1875.

²⁹ Asa Briggs, "Cholera and Society in the Nineteenth Century," *Past & Present* 19, (April-1961): 88.

³⁰ Burrell, Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832," 479.

³¹ Burrell, Gill, "The Liverpool Cholera Epidemic of 1832," 484.

³² Musa Çadrcı, *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentleri*, (Ankara: TTK, 2011), 42.

³³ Adrien Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra* (Paris: Librairie de l'académie de Médecine, 1892), 344.

³⁴ Colwell, "Global Climate and Infectious Disease," 2026.

³⁵ Mark Harrison, "Quarantine, Pilgrimage, and Colonial Trade: India 1866-1900," *The Indian Economic & Social History Review* 29, no. 2 (1992): 120.

³⁶ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 164, 18 Aralık 1873.

arasında Bubonik veba görülmüştür. Bu nedenle Bağdat'dan Halep vilayetine geçişler durdurulmuş ve geçmek isteyenler karantinaya alınmıştır. Benzer önlemler Şam vilayetinde de alınmış ve Musul ve Süleymaniye'de tatbik edilmesi planlanmıştır. Aynı dönemde 1874 yılında da salgın görülmüş özellikle Dicle kenarlarında gerçekleşen taşkınlık ve yüksek sıcaklıklar tifüs salgınlarına neden olmuştur. Kış yağışları 1874 yılında normalden fazla olmuş ve taşkınlarla gelen sıcaklık Fırat ve Dicle'den Şatt'ül-Arap'a kadar uzanan ülkenin en büyük nehir bölgesinde hastalıklara neden olmuştur. Fransız konsolosluk yetkililerine göre bu geniş bölgede benzer belirtilerin tekrar salgına yol açacağını ifade etmek oldukça güçtür.³⁷ Ancak bu durum salgının nedenlerinin bilinmediğini göstermektedir. Zira salgının nedeni hacıların varlığı değil, sulara yaşamaya devam eden kolera bakterisidir. Kolera hacılar vasıtasıyla ulaşırken, bakterinin sıcak tuzlu sulara yaşayabilmesi nedeniyle varlığını korumuştur.

2- Salgının Osmanlı Ülkesine Yayılması ve Etkili Olduğu Yerler

Kolera bakterisinin sıcak aylarda optimum üreme hızına ulaştığı ve insanların yoğun olarak kullandığı akarsu kenarlarında en hızlı yayılma oranına ulaştığı daha sonra yapılan çalışmalar neticesinde ortaya konulmuştur. Temiz içme suyu, hijyen ve kapalı tuvalet yaygınlığı gibi nedenlerle hastalığın yayılımı arasında negatif korelasyon olduğu ispatlanmıştır. Diğer yandan insan etkileşimi ile hastalığın artışı arasında pozitif korelasyon mevcuttur.³⁸ Bunu engellemek için sınır bölgelerinde önlemler alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, Tuna nehri üzerinde gerçekleşen deniz trafiğini dikkate değer görmüştür. Bu bölgede karantina önlemleri ve yeni düzenlemeler yapılmıştır. Giriş ve çıkışlar kontrol altına alınarak kayıt tutulmuştur. Hastalığa önlem için nehrin batı tarafında oluşan fiili Rus etkinliği daha sonra politik kazanımlar için kullanılmıştır.³⁹ Salgının bu şekilde politik araç olarak görülmesi Venedik Sağlık Konferansı sırasında İngiltere tarafından da benimsenmiştir. İngiltere, Hindistan'a giden yolu kontrol altında tutmak amacıyla kolera hususunda Mısır merkezli ortak bir komisyon kurulmasına karşı çıkmıştır.⁴⁰ Bu nedenle kolera Hindistan'dan gelen gemileri kontrol edilememesi nedeniyle Osmanlı ülkesine hızla sirayet etmiştir.

Osmanlı ülkesine salgının ulaşmasını ticaret yolları ve ulaşım ağları belirlemiştir.⁴¹ Bu noktada en büyük kırılma Süveyş Kanalı'nın inşası ile gerçekleşmiştir. Daha önce İran üzerinden karayolu ya da Rusya üzerinden deniz yolu ile ulaşan salgının yeni merkezi Hicaz olmuştur. İran'dan Kirmanşah ve Tebriz yoluyla Osmanlı ülkesine ulaşan hastalık daha sonra Erzurum ve Diyarbakır gibi bölgenin etkin ticari merkezlerine ulaşmıştır.⁴² Büyük Salgın olarak tanımlanan 1865 kolera salgını Nisan ayının sonlarına denk gelen Kurban Bayramı'nda başlamıştır. Hac ibadeti sırasında ortaya çıkan salgın, geri dönüş sırasında hacıların ulaşım merkezi konumundaki Mısır'a ulaşmıştır.⁴³ Buradan yayılan salgının Müslüman ülkelerinde ortaya çıkmasında hac vazifesi etkili olmuştur. 1865 yılında başlayan ve 60 bin kişinin ölmesine neden olan salgın İskenderiye civarında kurulan hacı bekleme kamplarından Avrupa'ya ve Suriye'ye yayılmıştır. Bunun üzerine Fransızların baskısı

³⁷ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 187, 6 Mayıs 1875.

³⁸ Mari, Bertuzzo, Righetto, Casagrandi, Gatto, Rodriguez-Iturbe ve Rinaldo, "Modelling Cholera Epidemics," 383-385.

³⁹ Lidia Trăuşan-Matu, Octavian Buda, Cholera, "Quarantines and Social Modernisation at the Danube Border of the Ottoman Empire: The Romanian Experience between 1830 and 1859," *Social History of Medicine* 36, no. 1 (February 2023): 28.

⁴⁰ TNA, FO, 881/6443, no.1, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, Mart 1894.

⁴¹ "Des Relations Commerciales avec la Perse," *Journal de Constantinople*, 11 Kasım, 1847, 1.

⁴² "Intérieur," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 6 Kasım, 1846, 1; "Bağdat," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 16 Şubat, 1848, 6; "Intérieur," *Journal de Constantinople. Écho de l'Orient*, 8 Eylül, 1848, 1.

⁴³ a Correspondent, "Egypt," *Daily Telegraph*, 18 Temmuz, 1865, 7; Proust, *Le Choléra, Étiologie et Prophylaxie*, 10.

ile 1866 yılının başında İstanbul'da Dünya Sağlık Konferansı toplanmıştır. Konferansta salgının çıkış noktasının Hicaz olduğu ve önlenmesine yönelik karantina tedbirlerinin artırılması fikri oluşmuştur. Bu fikri destekleyen tespit ise koleranın hac sezonu dışında görülmemesi, hac sırasında hijyen koşullarının yetersizliği ve kurban artıklarının açıktan akarsulara bırakılmasıdır. Salgının önlenmesi için oluşturan heyet çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede çöpler temizlenmiş, kurbanlar için ayrı bir tesis inşa edilmiş ve su kaynaklarına artık atılması yasaklanmıştır.⁴⁴

Büyük kolera salgını nedeniyle Osmanlı kayıtlarına göre 15 bin, İngiliz kayıtlarına göre 30 bin hacı ölmüştür. Toplam hacı sayısının 90 bin olduğu düşünülürse ölüm oranı yüksektir. Hastalığın epidemiyeye dönüştüğü Haziran ayının ortasından Temmuz ayının ortasına kadar geçen bir aylık sürede Mısır'da 60 bin kişi ölmüştür.⁴⁵ Bu salgın dalgası açlık, kıtlık, deprem gibi afetlerin yaşandığı bir döneme denk geldiği için etkilediği insan sayısı oldukça fazladır. Diyarbakır'da 1864 yılında çekirge afeti ve kıtlık yaşanmıştır. Bu nedenle zarar görenlere yiyecek ve tohumluk buğday yardımı yapılmıştır. Yetersiz beslenen halk hastalıklara daha yatkın ve savunmasız bir hale gelmiştir. Kıtlık neticesinde yaşanan göçler hastalığın yayılmasına neden olmuştur.⁴⁶

Halep'e salgının ilk önce 14 Ağustos'ta Bağdat'a gelen İranlı hacı kervanları yoluyla ulaştığı iddia edilmektedir. İranlı hacıların 17 Temmuz'da Bağdat'a vardığı ve buradan çeşitli yerlere dağıldığı göz önünde bulundurulursa Halep'e gelen bir İranlı hacının kolerayı taşıması muhtemeldir.⁴⁷ Diğer bir kaynak ise ilk vakanın 15 Ağustos'ta çıktığını kabul ederken, 26 Ağustos'ta Mekke'den dönen ve yanlarında hac sırasında vefat etmiş otuz hacının cenazelerini taşıyan İranlı hacılar nedeniyle hızlandığını iddia etmektedir.⁴⁸ Bu aylarda günlük 4-5 civarında seyreden ölümler 5 Eylül'de günlük 250 sayısına ulaşmıştır. Vali Süreyya Paşa konağına kapanmış ve halkla iletişimi kesmiştir. Kadı şehri terk etmiştir.⁴⁹ Esasında salgın, Halep'te 26 Ağustos'ta hac kervanlarının şehre girmesiyle belirginleşmiş ve 1865 yılının yaz aylarında etkili olmuştur. Salgın Ağustos, Eylül ve Ekim ayları boyunca etkili olmuş ve bu üç ayda 90bin kişinin yaşadığı şehirde 7bin kişi hayatını yitirmiştir.⁵⁰ Hastalığın ne olduğu ve etkileri hakkında ilk başlarda bir belirsizlik söz konusudur. Daha sonra kolera hastalığı nadir de olsa Diyarbakır'da da görülmüştür. Hastalıkla mücadele için Dr. Rebovabi görevlendirilmiş, masrafların Diyarbakır emvalinden karşılanmasına karar verilmiştir.⁵¹ İstanbul'da salgın 1865 yılında Temmuz ayının ortalarında başlamıştır. Salgın İskenderiye ve Mısır üzerinden başkente ulaşmıştır. Oldukça etkili olan kolera salgımından 11.631 kişinin hasta olduğu ve bu vakaların 5.073'ünün ölümle sonuçlandığı görülmektedir. Hastalık Eylül ayının ortalarında etkisini kaybetmiş ve sona ermiştir.⁵² İzmir'de salgının bittiği 13 Eylül'de halk şehre yeniden gelmiştir. Hâlbuki bu tarihte Halep'te kolera en şiddetli zamanlarını yaşamaktadır.

⁴⁴ Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera," Çev. Münir Atalar, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7, no. 7 (1996): 504-506.

⁴⁵ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, no. 2 (2005): 143.

⁴⁶ Hakan Asan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919)," *History Studies* 9, no. 4 (Kasım 2017): 3-4.

⁴⁷ Eugène Labbé, "Variétés," *Le Mouvement Médical*, 20 Eylül, 1865, 281; Adolphe d' Avril, *L'Arabie Contemporaine, avec la Description du Pèlerinage de la Mecque* (E. Maillot, Paris: 1868), 273-276.

⁴⁸ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 274-275.

⁴⁹ "The Cholera at Aleppo," *Southern Reporter*, 5 Ekim, 1865, 4.

⁵⁰ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 274.

⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 712 – 105.3, H. 08-06-1282 (29 Ekim 1865).

⁵² Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını," 140-141.

Ayrıca hastalık bölgede Fırka-ı Islahiye operasyonu nedeniyle İskenderun körfezinde demirli *Mecidiye* firkateynini etkilemiştir. Burada görevli 150 denizciden 25'i kolera nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁵³

Salgının kırsalda ne derece etkili olduğuna dair Osmanlı arşivlerinde yeterli istatistiki bilgi yoktur. Halep kırsalındaki etkisi bölge hiçbir sıhhi yetkili tarafından ziyaret edilmediği için bilinmiyor. Halep'te 10 bin vakadan 140 tanesinin ölümle sonuçlandığı yönündeki bilgiler Fransız konsolosluğuna aktarılmıştır. Ancak bu bilgilerin abartılı olduğu dile getirilmiştir. Antakya'da vakaların Halep'te görüldükten sonra arttığı tespit edilmiştir. Kentten bazı ailelerin ayrılmasıyla nüfus 15 bin azalmıştır. Konsolosluk raporlarına göre her 400 kolera vakasından 300 tanesi ölümle sonuçlanmaktadır. Bu veri %75 gibi yüksek bir ölüm oranına tekabül etmektedir. Ancak bu veriler Fransız hastanesinde ölen kişileri içerdiği için yanıltıcıdır. Zira hastaneye iletilen hastalar ağır durumda iken gelmiş olmalıdır. Yine de salgının bu derece etkili olması halkta büyük paniğe neden olmuştur. Antakya'da bütün kamu görevlileri ve idareciler şehri terk etmiştir. Halep valisi geri dönmedikleri takdirde mutasarrıf, kadı ve diğer idarecilerin azledileceğini ve yargılanacağını ilan etmiştir.⁵⁴ Yerel idarecilerin yanı sıra salgın sırasında diplomatlar ve diplomatik görevliler de şehri terk etmiştir. Bu durum şehir nüfusunun azalmasına, gündelik hayatın sürdürülmesinin imkânsız hale gelmesine neden olmuştur.⁵⁵ Hastalık kış mevsiminin başlamasıyla düşen sıcaklıklar neticesinde etkisini yitirmiştir.

Süveyş Kanalı'nın ulaşım merkezi olması ve burada yoğunlaşan insan topluluğu salgınların bölgeden çevreye taşınmasına neden olmuştur. Aralıklarla tekrar eden salgın özellikle 1875 yılında ziyadesiyle etkili olmuştur. Şam'da 1875 yılı Temmuz ayının ortalarında kolera en şiddetli zamanlarını yaşarken Halep'te aralıklı olarak görülmeye başlamıştır. Ticari merkez olmasına rağmen artık hastalık Halep'ten güneye doğru yayılmamış, Halep'e güneyden ulaşmıştır.⁵⁶ Halep bölgenin ticari antreposu konumundadır. Bunda hacıların deniz yoluyla taşınması etkilidir. Bununla beraber Bağdat ve Basra'dan ticari mallar Avrupa'ya gönderilmektedir. Bu nedenle insan sirkülasyonu oldukça fazladır ancak sirkülasyondan ziyade iklim farklılıkları Suriye'de salgının rotasını belirlemiştir. Nitekim 1875'te Halep'te salgın sürerken iç kesimlerden olmadığı görülmüştür.⁵⁷ 1875 yılının Ağustos ayında günlük ortalama yüz vaka olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸

Salgın hac güzergâhı üzerinde olan Halep şehrinde yıkıcı etkilere neden olmuştur. Kolera Halep vilayetinde yayılmaya devam etmiş; Kilis, Antep ve Zor bölgelerinde görülen koleranın 1865 yılında görülen koleraya göre etkisinin daha az olduğu bildirilmiştir. Fransız konsolosluk kayıtlarında 1875 yılı yaz aylarının sonlarında 677 vakadan 441 tanesi ölümle sonuçlandığı bilgisi yer almıştır. Fransız konsolosluk kayıtlarına göre ölüm oranı %65 civarındadır. Bu denli yüksek ölüm oranlarında ağır hastaların doktora tedavisine götürülmesi etkilidir. Vakalar azalsa da salgının etkisi uzun süreli olmuştur. Şehirde biri Fransız biri Alman olmak üzere iki doktor aktif şekilde çalışmış, Fransisken ve Cizvitler başta olmak üzere çeşitli tarikatlar faaliyetlerde bulunmuştur. Bazı doktorlar şehri terk etmiş, rahipler cenazeleri kaldırmaktan imtina etmiştir. Salgın nedeniyle her

⁵³ "Turquie," *Le Messenger du Midi : Journal du Soir*, 21 Eylül, 1865, 2; Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 272.

⁵⁴ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

⁵⁵ "Nouvelles Diverses," *Niederrheinischer Kurier*, 27 Eylül, 1865, 1.

⁵⁶ Eugène Labbé, "Le Choléra en Syrie," *Le Mouvement Médical*, 4 Eylül, 1875, 576.

⁵⁷ Hermant, Alphonse, "Le Choléra au Liban," *La Presse illustrée*, 28 Ağustos, 1875, 7.

⁵⁸ *Le Messenger du Midi : Journal du Soir*, 1 Eylül, 1875, 3.

sene yaşanan göçler bu sene de yaşanmış ve hayat durma noktasına gelmiştir.⁵⁹ Ekim ayına gelindiğinde salgının etkisini yitirse de devam ettiği görülüyordu. Halep'te 382 vakadan 257'si ölümle sonuçlanmıştır. Özellikle kırsalda salgın tüm hızıyla devam etmektedir.⁶⁰

Salgının mevsimselliği kendiliğinden azalmasına ve bitmesine neden olmuştur. Soğuk havalarda gelmesiyle birlikte vaka sayıları ciddi oranda azalmaya başlamıştır. Urfa, Birecik, Ayıntap ve Kilis bölgelerinde salgın yavaşlamış ya da etkisini kaybetmiştir. Konsolosluk kayıtlarına göre koleranın Suriye'ye giriş noktası Hama şehridir. Bu bölgede görevli ordudan yayıldığı belirtilmiştir. Osmanlı ordusunun hangi alayından yayıldığı ve ilk vakanın kim olduğu tespit edilememiştir. Buradan yayılan kolera özellikle su kaynağı olarak kullanılan Antakya'da Asi nehri kıyılarında etkili olmuştur. Buradan başlayan göçlerle salgın Antakya'dan Halep'e geçti ve bundan sonra Kilis, Antep, Birecik, İdlip ve Urfa'da salgın başladı ve benzer bir süreç Şam'da yaşandı. Salgın doğal sınır olan Gavurdağı eteklerinde son bulmuş ve böylece Diyarbakır ve Karamanya'ya (Konya vilayetinin Akdeniz kıyıları) ulaşamamıştır. Konsolosluk kayıtlarına göre kesin rakamlar olmasa da salgının (fléau) 600bin nüfuslu Halep Vilayeti'nde 15 bin cana mal olduğu tespit edilmiştir.⁶¹

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının tamamında salgınlar fazlasıyla etkili olmuştur. Elli yıllık bir salgın tecrübesi olan Osmanlı Devleti bütün çabalara rağmen salgınla mücadelede gerekli insan gücünü temin edememiştir. Bu salgında da doktor sayısı ve sıhhi tedbirler yetersizdir. Hastalığın seyrine göre karantina merkezleri yani tahaffuzhaneler kurulmaktadır ve ölüm oranı yarıdan fazladır. Bu durum hastalığın aralıklı seyrinin bilinmediğini göstermektedir.⁶² İzmir'de de salgın sırasında yetişmiş sağlık elemanı sıkıntısı yaşanmıştır.⁶³ Bu ve diğer olumsuz nedenlerle salgının ölüm oranı ise %75 lere ulaşmıştır. Hastalık özellikle Rusya'dan gelen Aşkenaz Yahudileri arasında diğer milletlere göre daha sık görülmüştür.⁶⁴ Bunun nedeni Yahudilerin, İzmir şehrinin orta kesimlerinde yaşamasından dolayı buradan çok fazla kirli su kaynağının bulunmasıdır. Diğer yandan ailelerin bir arada yaşaması ve hijyen koşullarının eksik olması bu durumu daha da kötüleştirmiştir.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın ortasında görülen salgınlar ile yüzyılın sonunda görülen salgınlardaki ölüm oranlarının aynı olması etkisiz bir mücadele ve yapılanma olduğunu göstermektedir. Büyük ya da küçük şehir fark etmeksizin ölüm oranları birbirine yakındır. Erzurum'da 1847 yılında etkili olan salgında ölüm oranı %55'tir.⁶⁶ İstanbul'a 1848 yılında ulaşan salgın Ramazan ayı ile birlikte etkisini artırmıştır. Zira bu dönemde etkileşim ve ticaret artmıştır. Ramazan ayının bitmesiyle etkisini yitiren salgın Ekim ayında sona ermiştir. Bu süreçte ölüm oranı %50 civarındadır.⁶⁷ Salgının yayılış rotasını ve yoğunlaşma bölgelerini değiştiren en önemli gelişme

⁵⁹ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 200-201, 30 Ağustos 1875.

⁶⁰ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 202, 2 Ekim 1875.

⁶¹ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

⁶² Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri," *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no. 218 (2015): 224.

⁶³ Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, 67 (2020): 407.

⁶⁴ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını," 420-422.

⁶⁵ Özgür Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını". *Tarih ve Günce*, no. 8 (January 2021): 85-128.

⁶⁶ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, no. 1 (2017): 38.

⁶⁷ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını," 46-47.

1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır. Salgın artık Mısır ve Halep, Bağdat gibi büyük yerleşim yerlerinden Avrupa ve Anadolu'ya yayılmaktadır. Ancak salgının etkileri hac yoğunluğu ve alt yapı yoksunluğu nedeniyle fazlasıyla hissedilmektedir.⁶⁸ Benzer şekilde Halep'te de aynı sorunlar görülmüştür. Bölgede kolera ve açlık oldukça yaygın ve ölüm oranları raporlarda iletildiği kadar olmasa da oldukça yüksek bir seviyede seyretmiştir. Eylül ayının sonunda Basra, Süleymaniye ve Kerkük'te kolera artık görülmese de Bağdat'ta birkaç vakaya rastlanmıştır. Kolera salgını Dicle nehrinin sağ tarafında görülmemiştir ve Halep'te hava sıcaklıklarının oldukça düşmesi salgının etkisini yitireceğine yönelik bir işaret olarak kabul edilmiştir.⁶⁹

Osmanlı Devleti özellikle 1866 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen konferanstan sonra salgına yönelik tedbirler almış ve uygulamaya başlamıştır. Bu tedbirleri iki aşamada değerlendirmek mümkündür. Bunlar salgının ülkeye girmesini engellemek için alınan tedbirler ve salgının ülkede yayılmasını engellemek için alınan tedbirlerdir.

3- Salgının Ülkeye Girmesini Engellemek İçin Alınan Önlemler

Kolera salgını Büyük Salgın'a kadar Osmanlı ülkesine kara yoluyla Rusya ve İran üzerinden ulaşmıştır. 1850'li yıllarda İngiliz gemilerinin hac organizasyonunu kontrol etmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra kolera Avrupa'ya Rusya üzerinden değil Osmanlı ülkesinden deniz yoluyla iletilmiştir. Avrupa'ya 1823 yılında ulaşan salgın kuzeyden Astrahan yoluyla ulaşmıştır. Hazar kıyılarında aralıkla görülen kolera, buradan Temmuz'da Astrahan⁷⁰, 1830 yılı Ağustos'unda Moskova ve daha sonra 1831 yılı Haziran'ında Saint Petersburg'a ulaşmıştır.⁷¹ Halep'e salgın 1823'te Bağdat üzerinden ulaşmıştır.⁷² Yine aynı şekilde buradan güneye ilerleyerek 25 Ağustos'ta Bağdat'da etkili olmaya başlamıştır.⁷³ Osmanlı ülkesinde salgının yayılmasını engellemek için Batılı bilim insanları 1830'lu yıllardan itibaren etkili bir mücadele vermiştir. Salgının 1831 Temmuz ayında patlama yapması üzerinde Süveyş bölgesinde Karantina Kurulu Başkanı Clot Bey tarafından kontrol noktaları oluşturulmuştur.⁷⁴ Mekke ve Mediy'e kolera 1831 yılında kuzeyden ulaşmıştır.⁷⁵ Astrahan'da 1847 yılında gerçekleşen salgın da benzer bir rota izleyerek Volga boyunca yayılmış ve Avrupa'da etkili olmuştur.⁷⁶ İstanbul'da 1848 yılında meydana gelen salgından ağır hastalar ve sağlık açısından zor şartlarda yaşayanlar en çok etkilenenler olmuştur.⁷⁷ Mısır'da Clot Bey tarafından hacıların girişini engellemeye yönelik önlemler alınsa da bu etkili olmamıştır. Zira henüz kontrol merkezleri yaygın değildir ve gemilerde karantina kontrolü münferittir. Özellikle İngiliz ticari gemileri kontrolden kaçmakta ya da salgın nedeniyle ölenleri denize atarak hastalığı saklamaktadır.

⁶⁸ "The Diffusion of Cholera," *Daily Telegraph*, 18 Temmuz, 1874, 2.

⁶⁹ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 56-58, 28 Eylül 1871.

⁷⁰ Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 5.

⁷¹ Augustin Fabre, Fortuné Chailan, *Histoire du Choléra-morbus Asiatique depuis son Départ des bords du Gange en 1817 jusques à l'invasion du midi de la France en Marsilya* (Paris: Biblioteque Royale, 1835) 48-52.

⁷² Sirius-Pirondi, François-Simon, *Étude sommaire sur l'importation du Choléra et les Moyens de la Prévenir*, (Paris: J.-B. Baillièrre et fils, 1865), 15.

⁷³ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 178-179.

⁷⁴ Fabre ve Chailan, *Histoire du choléra-Morbus*, 38-42.

⁷⁵ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 19.

⁷⁶ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 12-13; Boureau, *Choléra, Mode de Propagation*, 6.

⁷⁷ Verrolot, *Du choléra-morbus en 1845*, 207.

Salgın Osmanlı ülkesine hac yolları ve ticari etkileşim neticesinde ulaşmıştır. Deniz yollarının yanı sıra kara yolları da salgının hızla yayılmasına ve ülkenin tamamında etkili olmasına neden olmuştur. Sürekli hareket halinde olan hacılar hastalığı farklı yerlere farklı zamanlarda ulaştırmıştır. İran'dan karayoluyla gelen hacılar hastalığın hem taşıyıcısı hem de yayıcısı konumundadır. Hacca gidiş sırasında kendisi hasta olmasa da hac sırasında hasta olanlar salgını geri dönüşlerinde yaymıştır. Bu bağlamda hac süresi boyunca hastalığın bölgeye girişinin engellenmesi birinci hedefdir. Bu bağlamda 1866 yılında yayınlanan raporda Suakin, Kuseyr ve Masova'da sıhhi bölgeler oluşturulması planlanmıştır. El-Vecih ve El Tor'da karantina alanları ve Süveyş'de bir kontrol istasyonu kurulması planlanmıştır.⁷⁸ Zira 1865 kolera salgınının diğer bir boyutu hac vazifesi için gelenlerin hastalığı önce İran'a oradan da Osmanlı ülkesine ulaştırmasıdır. Bağdat, Kerkük ve Süleymaniye'de etkili olan salgın oradan Tebriz ve Erzurum'a yayılmıştır. Cizre'de ise 24 Haziran 1866'da görülmüştür.⁷⁹ Osmanlı Devleti, Tahran'da 1867 yılının Ağustos ayında zirve yapan salgının Osmanlı ülkesine girmesini engellemek için Bayezid ve Van arasında kordon uygulaması yapmıştır.⁸⁰ İran ve Irak arasında cereyan eden Şii cenazelerinin Irak'taki kutsal yerlere nakli hastalığın yayılması noktasında endişe kaynağı olmuştur. Bunun için sınırlarda karantina merkezleri kurulmuş ancak bu durum İranlı diplomatların şikâyetlerini de beraberinde getirmiştir.⁸¹ Daha sonra üç yıldan önce gömülmüş cesetlerin taşınmasına izin verilmiştir.⁸²

Fransız Dışişleri, Osmanlı Devleti'nin dini nedenlerle hac mevsiminde gerekli önlemleri uygulamadığını iddia etmiştir. Bunun için bilim adamlarının öncülüğünde İstanbul'da bir konferans toplanması sağlanmıştır. Konferans bilimsel bir faaliyet olmasının yanı sıra Fransa ve İngiliz arasında politik bir hâkimiyet sahasına dönüşmüştür. Salgının İngiliz etkisindeki Mısır'dan yayılması Fransa'nın tepkisine neden olmuştur.⁸³ Avrupa'yı koleradan korumak amacıyla biri İstanbul'da biri İskenderiye'de olmak üzere iki sağlık kurulu teşkil edilmiştir. Bu kurul daha sonra Karantina Meclisi ya da Sıhhiye Meclisi olarak kurumlaşmıştır.⁸⁴ Bu tür önlemlerin ilki II. Mahmud zamanında alınmıştır. Sultan 1838 yılında önde gelen ulemayı toplayarak karantina sistemi ve önleyici tedbirlerin (prophylaxie) uygulanmasına karar vermiştir. Bu dönemde dini önyargılar ve ulemanın karşı tavrı sürecin yavaşlamasına neden olmuştur.⁸⁵ Bunlara rağmen görülüyor ki Osmanlı Devleti siyasi ve ekonomik imkânları ölçüsünde karantina tedbirlerini uygulamıştır. Hicaz'da kolera İngiltere ve Felemenk devletlerinin egemenliğinde bulunan Hint ülkesinden gelen hacıların ulaşmasıyla ortaya çıkmış ve engellenmesi için Cidde Vilayeti Osmanlı sıhhiye memurlarınca uygulanmak üzere çeşitli önlemler almıştır.⁸⁶ Bu hacılara uygulanan karantinanın yanı sıra İran'dan gemi yoluyla gelen hacılar Hicaz'da karantinaya alınmıştır.⁸⁷ Mekke'de ortaya çıkan kolera için

⁷⁸ TNA, FO 1183/11, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

⁷⁹ E. D. Dickson, "On Cholera in Persia, 1866-68," *Transactions. Epidemiological Society of London* 3, Pt 2 (1874): 257-258.

⁸⁰ Dickson, "On Cholera in Persia," 259.

⁸¹ Sabri Ateş, "Bones of Contention: Corpse Traffic and Ottoman-Iranian Rivalry in Nineteenth-Century Iraq," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30, no. 3 (2010): 524-525.

⁸² Ateş, "Bones of Contention: Corpse Traffic," 530.

⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)*, no.1526 / 13, 13 Ekim 1865.

⁸⁴ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, 222 (1994): 337-338.

⁸⁵ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 340-341.

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)*, 508 / 36, 18 Mart 1866.

⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.)*, 672 / 76, 12 Aralık 1869.

Mısır'da ciddi önlemler alınmıştır. Bu sürecin yönetilmesi devletin en yüksek idari makamında bulunan Âli Paşa tarafından dile getirilmiştir.⁸⁸

Osmanlı Devleti'ne göre koleranın kaynağı İngiliz idaresi altındaki Hindistan'dır. Bu bağlamda buradan gelen yolculara ve gemilere hususiyetle dikkat edilmiştir. 1881 yılında başlayan salgının kaynağının Bombay olması nedeniyle buradan gelen gemilere Osmanlı Devleti yirmi günlük karantina uygulamıştır. Bu uygulamalar İngiliz tüccarların tepkisini çekmiştir.⁸⁹ Buna karşın Osmanlı Devleti'nin baskıları neticesinde İngiliz gemileri ile gelen Hintli Müslümanlar için pasaport uygulamasına geçilmiştir.⁹⁰ Hindistan'da ortaya çıkan salgının Kızıl Deniz'de önlemler alınarak Osmanlı ülkesine girişi engellenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Bab'ül-Mandeb girişinde bir karantina merkezi kurulması İngilizler tarafından planlanmıştır.⁹¹ Bu talep Osmanlı makamları tarafından değerlendirilmiştir. Konu aynı zamanda bir sene önce toplanan Uluslararası Sıhhiye Konferansı'nda dile getirilmiştir. Bu konu koleranın engellenmesini sağlayacak başlıca önerilerden biri olmuştur. Dr. Fauvel'in belirttiği ve hastalığın Kızıl Deniz'e girmesini engellemeyi amaçlayan bu önerilerde Bab'ül-Mandeb'te bir karantina merkezi kurulmasının yanı sıra Hicaz ve Yemen sahillerinde ek önlemler alınması gündeme getirilmiştir.⁹² İngiltere Hintliler ve Hollanda Javalılar ile ilgili karantina tesisi ve icrası ile gemilerin temini hususuyla ilgilenecektir. Bu iş için Kamaran adasının uygun olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu ada Yemen'e yüz altmış mil uzaklıktadır. Bu durum zorluklara neden olacağı düşünülerek Aden ile Makala arasında bulunan Aban bölgesinin uygun olduğu bildirilmiştir. Bu bölgenin şeyhinin bölgeye karantina merkezi inşasına izin verip vermeyeceğinin öğrenilmesi talep edilmiştir.⁹³ İngiltere'nin baskılarına rağmen Kamaran'da inşa edilen merkez 1881 yılında hizmete girmiştir.⁹⁴

Salgınlara Osmanlı ülkesine bulaşmasında ve hızla yayılmasında 1869 yılında Süveyş kanalının açılması etkili olmuştur. Bu durum hastalığın Avrupa'ya daha hızlı geçmesine neden olmuştur. Bu nedenle Mısır merkezli hastalığın Osmanlı ülkesine girmesini engelleyecek önlemler alınmıştır. Avrupa'ya ve büyük Osmanlı şehirlerine vapur seferlerinin düzenlendiği İskenderiye bu tedbirlerin merkezi olmuştur. Bu amaçla bir kurul oluşturulmuştur. Kurul ile Mısır Devleti arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. İskenderiye Sağlık Kurulu'nun önleyici tedbirlerinin gecikmesi hastalığın yayılmasına neden olmuştur. Bunun üzerine kurul üyelerinden ve Kuzey Afrika'da görev yapan tecrübeli Dr. Fauvel⁹⁵ bu kurulun yetkileri ile ilgili bir rapor sunmuştur. Bu raporda öncelikle Mısır sağlık sisteminin iyileştirilmesi, Sağlık Kurulu'nun kararlarının bağlayıcı olması, kurulun işleyişinin netleşmesi ve Osmanlı Devleti'nin başarılı bir şekilde uyguladığı gibi limanlardan salgın vergisi alınması önerilmiştir.⁹⁶ Diğer yandan Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgaliyle İngiliz başkan ve karma üyelerden oluşan yeni bir kurul oluşturulmuştur. Böylece sağlık denetimi tamamen

⁸⁸ BOA, *HR.İD.*, 1458 / 1, 1 Temmuz 1865.

⁸⁹ Bolaños, "The Ottomans during the Global Crises," 608-609.

⁹⁰ William R. Roff, "Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj," *The Rise and Fall of Modern Empires*, Volume I. Routledge, 2017, s. 373.

⁹¹ BOA, *HR.TO.*, 451 / 100, 18 Mayıs 1869.

⁹² TNA, *FO 1183/11*, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

⁹³ BOA, *A.MKT.MHM.*, 354 / 14, 25 Ekim 1868.

⁹⁴ Roff, "Sanitation and Security," s. 375.

⁹⁵ Özgür Yılmaz, "Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, no. 2 (2023): 321.

⁹⁶ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 383-384.

İngiliz kontrolüne girmiştir.⁹⁷ Ancak değişmeyen uygulamalar ve hayvan artıklarının Nil nehrine atılması özellikle Dimyat ve çevresindeki kasabalar gibi aşağı Nil bölgesinde bulunan şehirlerde koleranın etkili olmasına neden olmuştur. Salgını önlemek için nehir bölgesinden elde edilen balık ve meyvelerin tüketimi yasaklanmıştır.⁹⁸ Dimyat ve çevresinde kordon oluşturulsa da etkili olmamış ve hastalık Kahire'ye ulaşmıştır. İskenderiye'de hastalığı önlemek için on gün süreli karantina uygulaması başlatılmıştır. Buradan ayrılan yolcular Osmanlı ülkesinde Beyrut ve İzmir'de Kurulu tahaffuzhanelerde karantinaya alınmıştır.⁹⁹ Beyrut'ta kurulu tahaffuzhanede 400 kişilik kapasitenin çok üstünde 1400 kişi karantinaya alınmıştır. Beyrut'ta başlatılan kordon uygulaması ve karantina tedbirleri etkili olmuştur. Ölüm vakaları dışardan gelen ya da karantinaya alınan kişiler arasında görülmüştür.¹⁰⁰

Salgının ülkeye girişini engellemek için yürütülen çabanın diğer boyutunu diplomatik yazışmalar oluşturmaktadır. Salgının ülkeye girişinin engellenmesi amacıyla yurtdışı temsilcilikler salgın ile ilgili gelişmeleri İstanbul'a aktarmıştır. Osmanlı diplomatları yabancı ülkelerin yetkilileri ile sürekli bir iletişim halinde olmuş ve salgının seyri ile ilgili gelişmeleri takip etmiştir. Bu bağlamda gelişmelere göre yeni önlemler alınmış ya da karantina tedbirleri azaltılmıştır.¹⁰¹ Bu süreçte insan etkileşiminin en fazla olduğu yerler limanlardır. Limanların karantina altında olup olmadığı ya da karantinanın kaldırıldığı diplomatik yazışmalar yoluyla aktarılmıştır. Salgının Avrupa'ya yayılmasında engelleyici tedbirler özellikle Yunanistan ve İtalya'da sıkı bir şekilde tatbik edilmiştir. Bunun yanı sıra hastalıktan arınan limanların hastalıktan arındığı bildirilmiş ve Yunanistan limanlarının kullanıma açık olduğunu ifade edilmiştir. Bu yolla aynı zamanda olası ticari kayıpların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.¹⁰²

Salgının belirmesiyle beraber ülkeler kendi karantina önlemlerini ilan etmiştir. Mısır, Malta ve salgın olan ülkelere gelenler için İtalya yedi ve on bir gün arasında karantina önlemi almıştır.¹⁰³ Bu noktada önemli bir merkez olan Malta'da beş günlük karantina süresi belirlenmiştir. Bu durum İstanbul'a bildirilmiştir.¹⁰⁴ Malta, Akdeniz ulaşımında önemli bir liman olduğu için Mısır'dan çıkan yolcuların buna göre yolculuklarını belirlemesi sağlanmıştır. Yine önemli noktalardan biri İtalya'nın Akdeniz kıyısındaki Cenova limanıdır. Burada uygulanan karantina önlemleri de bildirilmiş ayrıca bu tarihlerde Venedik'teki karantina önlemleri hastalığın zayıflaması nedeniyle kaldırıldığı aktarılmıştır.¹⁰⁵ Önlemlerin etkili olabilmesi için karantinanın aynı anda ve salgının etkilediği bütün ülkelere uygulanması önemlidir. Zira Cenova'dan bildirilen karantina tedbirleri üzerine Yunanistan Cenova'dan gelen gemilere on bir günlük karantina uygulayacağını ilan etmiştir.¹⁰⁶ Yunanistan'ın bu durumu İstanbul'a bildirmesi Osmanlı Devleti'nde olası bir yeni dalganın önüne geçilmesini amaçlamıştır.

⁹⁷ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 389.

⁹⁸ TNA, *FO*, no. 50, G. P. Pomeroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Temmuz 1883.

⁹⁹ Telegram from Our Correspondent, "The Cholera in Egypt," *Daily Telegraph*, 28 Temmuz, 1883, 5.

¹⁰⁰ TNA, *FO*, no. 46, Mr. Robeson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Eylül 1883.

¹⁰¹ BOA, *HR.İD.*, 1462 / 42, 31 Temmuz 1874.

¹⁰² BOA, *HR.İD.*, 1462 / 35, 31 Temmuz 1874; BOA, *HR.İD.*, 1462 / 24, 23 Aralık 1873.

¹⁰³ BOA, *HR.İD.*, 1458 / 22, 03 Ağustos 1865.

¹⁰⁴ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 58, 02 Eylül 1873.

¹⁰⁵ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 57, 01 Eylül 1873.

¹⁰⁶ BOA, *HR.İD.*, 1461 / 56, 27 Ağustos 1873.

4- Salgının Ülkede Yayılmasını Engellemek İçin Alınan Önlemler

Salgın Hicaz'a 1865 yılının şubat ve mart aylarında Singapur'dan gelen yolcuları Javalı hacılardan müteşekkil *Persia* ve *North-Wind* gemileriyle ulaşmıştır. Zira bu gemilerde yolcuların bir kısmı koleradan ölmüştür.¹⁰⁷ Gemilerde koleradan ölen yolcuların denize atılması nedeniyle salgının tespitinin zor olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Mekke'ye İranlı hacılar yoluyla ulaşan salgın daha sonra bölgedeki tüm seyahat güzergâhlarına yayılmıştır. Salgının iki rotası vardır. Birinci yol Basra, Maskat, Kızıl Deniz ile Fırat ve Dicle nehirleri güzergâhıdır. İkinci yol ise İskenderiye, Beyrut, Halep ve Diyarbakır rotasıdır.¹⁰⁹ Ege Adaları, Çanakkale Boğazı, Selanik, İstanbul ve İzmir'in yanı sıra Ankona, Marsilya gibi Avrupa limanlarına hastalık İskenderiye'den giden gemiler vasıtasıyla yayılmıştır.¹¹⁰ Salgının nedenlerini bularak yayılmasını engellemeye yönelik çalışmalar İngiltere'de politika belirleme noktasında belirleyici olmuştur. Snow'un yaptığı şekilde epidemiyolojik çalışmalar Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmemiştir. II. Mahmud döneminde kurulan sağlık kurulu çeşitli çalışmalar yapmış ancak bunlar sistematik hale gelmemiştir. Daha sonra yabancı temsilcilerin katılımı ile son halini alan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye salgın hastalıklar mücadelede organizasyonu sağlamakla görevlendirilmiştir.¹¹¹

1871 yılında Mekke'de görülen kolera hastalığının salgın haline gelmesinde hacıların geri dönüş süreci etkili olmuştur. Basra'ya ulaşan hacılar dönüşte Kербela'da ibadet etmekte ve buradan hastalığın kuzeye yayılmasına neden olmaktadır. Dicle kenarı ıssız olduğu için hastalık Kербela üzerinden Bağdat'a ulaşmıştır.¹¹² Hacılar deniz yolunun yanı sıra kadim kervan yollarını da kullanmıştır. Halep'e salgın bu ikinci yolla ulaşmıştır. Salgının önce Suriye daha sonra Irak ve Anadolu'ya sirayet etmesi bu şekilde gerçekleşmiş, Halep'ten Diyarbakır, Urfa ve Musul'a yayılmıştır.¹¹³

Osmanlı Devleti'nin en önemli ticaret merkezlerinden olan Halep salgınlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Bu nedenle hacıların geri dönüşü kentte endişeye neden olmuştur. Salgının etkilerinin devam ettiği 1871 yılında hastalığın yayılmasını engellemeye yönelik önlemler alınmış ve hacıların hastalığı bulaştırmadan kentten çıkması temin edilmiştir. Konsolosluk raporlarında bu durum halk sağlığının stabil olduğu şeklinde dile getirilmiştir. Bu önlemlere rağmen hastalığın asimetric olarak farklı bölgelerde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Salgından etkilenen Mardin'de salgın bitme noktasına gelmiş ve Akra'da da vakalar sıcaklıkların düşmesiyle bitmiştir. Ancak İstanbul'da ciddi oranda azalan salgın hala etkisini göstermektedir. Salgının aralıklı yapısını hatırlatan doktorlar ilkbaharla birlikte salgının yeniden ortaya çıkacağını dile getirmiştir.¹¹⁴

Salgının yayılmasının nedenlerinden biri de hayat tarzıdır. İnsanlar suyu hiçbir arıtmaya tabi olmadan nehirden içmektedir. Bunun yanı sıra salgından etkilenenler doğrudan ve hiçbir önlem almadan gömülmektedir. Halep'te meydana gelen salgın sırasında bölgede olan bir Fransız doktor tedavi ve salgının önlenmesi noktasında çaba göstermiştir. Doktorun tespit ettiği yanlış

¹⁰⁷ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 255.

¹⁰⁸ Pironi ve Simon, *Étude sommaire sur l'importation*, 26-27.

¹⁰⁹ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 275.

¹¹⁰ Pironi ve Simon, *Étude sommaire sur l'importation*, s. 26; Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 261-269.

¹¹¹ Yıldırım ve Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında," 86.

¹¹² Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 275-276.

¹¹³ Avril, *L'Arabie Contemporaine*, 276.

¹¹⁴ AD, MAEAD, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 86, 22 Aralık 1871.

uygulamalardan biri toprak seviyesinde gömülen cenazelerin hava ile temas ederek enfeksiyona neden olmasıdır. Halkın aynı zamanda kanalizasyon işlevi gören Asi nehrinin suyunu kullanması salgının etkisini artırmıştır.¹¹⁵ Bu durumun önüne geçmek için kanalizasyon yapımı gibi kalıcı çalışmalar mevcuttur değildir ve tedrici önlemler ile yürütülen bir süreç yaşanmıştır. Kalıcılık sağlanamamıştır.

Hastalığın ülke içinde yayılmasına neden olan etkenlerden biri insan etkileşimidir. Osmanlı Devleti bunun önüne geçmek için bu etkileşimi sınırlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Hicaz'a gönderilmek üzere yola çıkan askerler Mısır'da bekletilmiştir. Salgının bitişinden sonra askerlerin Hicaz'a sevk edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁶ Salgına yönelik karantina önlemleri alınarak ülke içinde yayılmasının önüne geçilmiştir. Bu bağlamda diplomatlar hem hastalığın ülkeye girişinin hem de yayılmasının engellenmesinde önemli rol oynamıştır. Salgının görüldüğü yerde seyahat etmeyi planlayan yolcular önlem olarak karantinada tutulmuştur. Akka'da kolera çıktığı için buradan Yunanistan'a gidecekler on bir gün karantinada tutulmuştur.¹¹⁷

Salgın farklı yerlerde farklı zamanlarda ortaya çıkabildiği için önlemler bir anda değil zamanla azaltılmıştır. Bağdat'ta karantina kaldırılmıştır ancak vilayete dışardan gelenler için karantina ve kordonlar devam etmektedir. Karantina burada görev alan kişilerin gelir kapısına dönüşmüştür. Diyarbakır'da ise zaptiyeler serbestçe gezenleri darp ettikten sonra tahaffuzhaneye nakletmiştir. Bu kişilerden zaptiyeler daha sonra para talep ettiği için bu durum suiistimal edilmiştir.¹¹⁸ Sahadaki bu tür önlemlerle beraber sınırlı da olsa hastalığın bilimsel olarak ortaya konulmasına yönelik çabalar da vardı. Musurus Paşa, hastalığın nedenlerine ilişkin olarak bu konuda uzman olan Dr. Chapman'dan bilgi almış ve bunu İstanbul'a iletmiştir. Chapman koleranın nedenleri ve önleme ile ilgili kitapçığının bir örneğini göndermiş, tedavi önerilerinin uygulanmasını talep etmiştir.¹¹⁹

İstanbul konferansından sonra Osmanlı Devleti salgınlara yönelik yapısal değişiklikler gerçekleştirmiştir. 1868 konferansında karma bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun belirlediği en önemli hususlardan biri karantina harcamaları için gümrüklerde alınacak harç tayini belirlenmesi olmuştur. Bu komisyonun çalışmaları 1870 yılında bitmiş ve harç toplama ve karantina uygulamada Osmanlı Devleti'nin yetkili olduğu bir yapıya geçilmiştir. Komisyonun sekiz Osmanlı on üç yabancı üyesi vardır. Osmanlı delegeleri ile aynı yetkiye sahip komisyonun yabancı üyeleri altı büyük gücün yanı sıra Yunanistan, İspanya, Hollanda, Belçika, İsveç, Norveç, Amerika ve İran'dan gelmektedir.¹²⁰

Sağlık Kurulu karantina sürelerine bağımsız olarak karar vermiştir. Bu durum Osmanlı Devleti ile kurul arasında çatışmaya neden oluyordu. Örneğin 1884 yılında komisyonun on günlük karantina önerisinin tersine Osmanlı Devleti on iki güne çıkarmıştır. Osmanlı Devleti komisyonun çalışmalarını yeterli görmemiştir. Proust, bu durumu bir darbe olarak değerlendirmektedir.¹²¹ Yine

---

¹¹⁵ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

¹¹⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 335 / 74, 22 Haziran 1865.

¹¹⁷ BOA, *HR.TO.*, 6 / 19, 6 Aralık 1871.

¹¹⁸ BOA, *A.MKT.MHM.*, 424 / 77, 18 Nisan 1866.

¹¹⁹ BOA, *HR.TO.*, 56 / 33, 24 Ağustos 1865.

¹²⁰ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 350-351.

¹²¹ Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 356.

salgınlar konusunda uzman olan Proust'a göre Suriye kıyısında Beyrut'ta kurulan karantina merkezi yetersizdir. Kamaran adasındaki merkez ahşap, Cidde adacıklarındakiler ise küçüktür.¹²²

Irak, salgın hastalıkların Osmanlı Devleti'ne yayılmasında kritik bir bölgedir. İlk kolera salgını Bağdat'a ulaştığında Vali Davut Paşa hastalığın su ve hava ile bulaşıp sıcak hava ile ilişkili olduğunu belirtmiştir.¹²³ Bu yönde önlemler alınmış ve ticaret yollarına sınırlamalar getirilmiştir. Ancak salgının neden olduğu ticari kayıplar devletlerarasında bir anlaşmazlık noktası olagelmıştır. Osmanlı Devleti'ni karantina uygulamasına politik olarak ilk kez Rusya zorlamıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'ne ait gemilere el koyarak, karantinanın zorunlu tutulmasını talep etmiştir. Diğer yandan 1867 yılına gelindiğinde aynı endişeyi taşıyan Osmanlı Devleti, Rus gemilerine karantina uygulamıştır.¹²⁴ Salgının engellemesi ve durdurulması için alınan önlemler sürekli değildir ve tek boyutludur. Sadece resmi yetkililer tedbir almıştır. Halk salgınlara yönelik geleneksel davranışlarını devam ettirmiştir. Toplum salgın karşısında bilinçli değildir ve her yıl tekrar eden salgınlara karşı bilimsel yaklaşım sınırlı kalmıştır. Karantina ve kordon uygulamalarının tepki çektiği bir dönemde, halk arasında tılsım büyü gibi doğaüstü inanışlar benimsenmiştir.¹²⁵

Salgınların yayılmasını önlemek için bu amaçla çalışan görevlilerin motivasyonuna önem verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1865 yılı kolera salgınında mücadelesine destek verenler Fransa tarafından *chevalier de la Legion d'honneur* nişanıyla taltif edilmiştir. Katolik doktorlarından Dr. Michel Cozzonis bunlardan biridir. Alman doktor Dr. Lorenz ve Fransız doktor Dr. Franchi son salgında oldukça faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Frasiskenler, Cizvitler, Lazaristler ve Soeurs de St. Joseph 1865 salgınında etkili bir mücadele vermiştir.¹²⁶ Fransa, daha sonra Halep doktoru Dr. Lorenz ve Antakya doktoru Dr. Franchi'yi tıbbi cihazlar ve onurlar ile taltif etmiş, Cizvitler, Lazaristler ve Frasiskenlere altın madalya verilmiştir.¹²⁷ Salgın boyunca hijyenin sağlanması ve salgınla mücadelede oldukça faydalı çalışmalar yapan Dr. Franchi'nin taltif edilmesi konsolosluk tarafından önerilmiştir.¹²⁸ Benzer bir uygulama Osmanlı Devleti'nde mevcuttur. Kolera ile mücadelede yararlılığı görülenler beşinci, dördüncü ve üçüncü dereceden mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹²⁹

Salgınların önüne geçilebilmesi için alınan önleyici tedbirler çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Zira karantina sadece insanları belirli bir bölgede tutarken su yoluyla hastalık yayılmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1865 salgını sırasında aldığı bütün önlemler ve oluşturan sisteme rağmen insan etkileşimini sınırlamak mümkün olmamıştır. Nitekim ticari hayat ve sosyal hayat birbirini tamamlamak üzere devam etmiştir. Hastalıkla sadece salgın sırasında değil salgından önce de mücadele edilmesi gerektiği anlaşılmıştır. İstanbul başta olmak üzere belediye kurumunun ortaya çıkışı salgınlara mücadele etkili olmuştur. Belediyelerin görevleri arasında yer alan altyapı hizmetlerinin sağlanması ve bunun kurumsal hale getirilmesi salgınların kendiliğinden

¹²² Proust, *La Défense de l'Europe Contre le Choléra*, 376.

¹²³ Isacar A. Bolaños, "The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf," *International Journal of Middle East Studies* 51, no. 4 (2019): 606.

¹²⁴ Abdulvahap Alıcı, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Karantina Uygulamasına Geçişinin Ekonomik Temelleri ve Halkın Karantinaya Tepkisi," içinde *Sosyal Bilimler Perspektifinden Pandemi*, ed. Y. Kaya, M. E. Satır (Konya: NEÜ Yayınları, 2022), 149-150.

¹²⁵ Alıcı, "On Dokuzuncu Yüzyılda," 154.

¹²⁶ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 209-212, 18 Kasım 1875.

¹²⁷ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, M. Bertrand, no. 225, 7 Eylül 1876.

¹²⁸ AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

¹²⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 468 / 57, 17 Kasım 1873; BOA, *A.MKT.MHM.*, 448-5.

kaybolmasına giden yolu açmıştır. Belediyenin temizlik hizmetleri ile yetkilendirilmesi süreklilik oluşturan bir mücadele yöntemi olmuştur.¹³⁰ Daha sonra gelişen su filtreme yöntemleri, klorlama ve hijyen imkanları ile kolera pandemi olmaktan çıkmış tekrar endemik bir hastalığa dönüşmüştür.¹³¹

Sonuç

Kolera on dokuzuncu yüzyılın başında endemik bir salgın olmaktan çıkarak epidemiye dönüşmüştür. Buna ulaşım imkânlarının artması ve etkileşimin hızlanması neden olmuştur. Koleranın epidemiye dönüşmesi, hac vazifesi ve ticaret gibi etkileşimin yoğun olduğu faaliyetler neticesinde gerçekleşmiştir. 1850’li yıllar öncesinde kolera Osmanlı ülkesinde İran ya da Rusya üzerinden ulaşırken, İngiliz gemilerinin hacı taşımacılığı yapması bu durumu değiştirmiştir. Salgın ilk çıktığında Rusya Hindistan üzerinden İran ve Rusya vasıtasıyla Osmanlı toprakları ve Avrupa’ya ulaşmıştır. Bu nedenle sınır bölgelerinde önlemler alınmış ve karantina uygulamasının ilk adımları Karantina Meclisi’nin kurulması ile başlamıştır. Kolera salgını yüzyılın ortasından itibaren Güney Asya ve Hindistan’dan gelen hacıların sayısının artmasıyla beraber etkisini artırmıştır. Bu salgınların öncekilerden en büyük farkı İran ve Rusya üzerinden değil Osmanlı Devleti egemenliğinden bulunan Mısır’dan Batı’ya ilerlemesidir. Salgın artık doğa-batı yönlü değil güney-kuzey yönlü olarak ilerlemektedir. Bu durumu politik bir araç olarak kullanan Batılı devletler kendi aralarında çatışmış ve Osmanlı Devleti’nin aldığı karantina önlemleri siyasi olarak engellenmiştir.

Büyük Salgın olarak nitelendirilen 1865 salgını Osmanlı Devleti’ne İngiliz gemileri tarafından taşınan hacıların vasıtasıyla ulaşmıştır. Deniz yoluyla hacı taşımacılığının ulaşımı ucuzlaştırması yoksul birçok Müslümanın hac vazifesi için Mekke’ye ulaşmasını temin etmiştir. Bu hacıların hastalığın yanı sıra zor şartlarda Mekke ve Medine’de yaşamak durumunda kalmıştır. Salgının başlamasından bir yıl sonra 1866 yılında Sağlık Konferansı toplanmıştır. Ancak alınan bütün önlemlerine rağmen salgın oldukça etkili olmuş ve ölüm oranları yüksek seyretmiştir. Hastalığın Osmanlı ülkesine ulaşmasını ve ulaştıktan sonra yayılmasını engellemek için alınan önlemler yeterli olmamıştır. Hastalık Mısır üzerinden deniz yoluyla Osmanlı Devleti’nin liman kentlerine ve Avrupa’ya yayılmış, Suriye üzerinden ise kara yoluyla Irak ve Anadolu’nun içlerine ulaşmıştır. Salgının etkilerini azaltmak için alınan önlemler ne kadar etkili olsa da altyapı ve hijyen şartlarının istenilen seviyede olmaması nedeniyle kesin sonuçlar alınamamıştır.

Salgın özellikle nehir boylarında kurulu şehirlerde etkili olmuş ve aralıklara tekrar etmiştir. Büyük salgından sonra hastalık sınırlı olarak belirli bölgelerde etkili olmaya devam etmiştir. Ancak 1875 yılında tekrar büyük bir salgın olarak ortaya çıkmış ve Halep ve Bağdat gibi büyük şehirleri etkilemiştir. Salgın süresince şehirler boşalmış sosyal hayat bitme noktasına gelmiş ve idareciler şehri terk etmiştir. Kolera etkeni olan bakterinin 1883 yılında keşfedilmesiyle daha etkili ve sonuç veren politikalar geliştirilmiştir. Bununla beraber artan sosyal hizmetler, hijyen ve belediye hizmetlerinin sürekli hale gelip denetimlerin artması salgını sürekli olmaktan çıkarmış ve tekrar endemik hale getirmiştir.

¹³⁰ B. Coşkun, Ç. P. Yıldırım, E. Şen, “Osmanlı Belediyeciliğinin Dönüm Noktası: 1877 Tarihli Vilâyet Belediye Kanunu,” *Çağdaş Yerel Yönetimler* 30, no. 2, (Nisan-2021): 8-9.

¹³¹ Dawn L. Taylor, Tanya M. Kahawita, Sandy Cairncross, Jeroen H. J. Ensink, “The Impact of Water, Sanitation and Hygiene Interventions to Control Cholera: A Systematic Review,” *PLoS ONE* 10, no. 8 (2015): 1-19.

Kaynakça

1- Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 1462/42, 1458/1, 1462/24, 1462/35, 1458/22, 1461/57, 1461/58, 1526/13.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası Belgeleri (A.MKT.MHM.) 468/57, 448/5, 424/77, 335/74, 354/14.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.) 672 – 76.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.) 56/33, 451/100, 508/36, 6/19.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 712/105.

The National Archives (TNA)

TNA, *FO* 1183/11, no. 26-27, Rapport Sur Les Mesures À Prendre En Orient Pour Prévenir De Nouvelles Invasions Du Choléra En Europe..., Ağustos 1866.

TNA, *FO*, no. 50, G. P. Pomeroy'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Temmuz 1883.

TNA, *FO*, no. 46, Mr. Robeson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Eylül 1883.

TNA, *FO*, 881/6443, no.1, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'e, Mart 1894.

Fransa Diplomatik Arşivleri (Archives Diplomatiques (AD)-Ministère des Affaires Étrangères. Archives diplomatiques/Paris- MAEAD)

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 56-58, 28 Eylül 1871.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 86, 22 Aralık 1871.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 101-102, 11 Nisan 1872.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 103-104, 9 Mayıs 1872.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 164, 18 Aralık 1873.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 187, 6 Mayıs 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 190, 19 Temmuz 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 200-201, 30 Ağustos 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 191-194, 19 Temmuz 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 202, 2 Ekim 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 204-208, 18 Kasım 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, Bertrand, no. 209-212, 18 Kasım 1875.

AD, *MAEAD*, Consulat de France à Alep, M. Bertrand, no. 225, 7 Eylül 1876.

2- Süreli Yayınlar

Journal de Constantinople, 6 Kasım 1846.

Journal de Constantinople, 11 Kasım 1847.

Journal de Constantinople, 16 Şubat 1848.

Journal de Constantinople, 8 Eylül 1848.

Le Mouvement Médical, 20 Eylül 1865.

Niederrheinischer Kurier, 27 Eylül 1865.

Southern Reporter, 5 Ekim 1865.

Daily Telegraph, 18 Temmuz 1865.

Daily Telegraph, 3 Ağustos 1866.

Daily Telegraph, 9 Ağustos 1866.

Daily Telegraph, 18 Temmuz 1874.

La Presse Illustrée, 28 Ağustos 1875.

Daily Telegraph, 28 Temmuz 1883.

3- Kitap ve Makaleler

Alıcı, Abdulvahap. “On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Karantina Uygulamasına Geçişinin Ekonomik Temelleri ve Halkın Karantinaya Tepkisi,” *Sosyal Bilimler Perspektifinden Pandemi*, içinde ed. Y. Kaya, M. E. Satır, 143-161. Konya: NEÜ Yayınları, 2022.

Asan, Hakan. “Diyarbakır Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge Afetleri (1886-1919),” *History Studies* 9, no. 4 (Kasım 2017): 1-18.

Ateş, Sabri. “Bones of Contention: Corpse Traffic and Ottoman-Iranian Rivalry in Nineteenth-Century Iraq,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 30, no. 3 (2010): 524-525.

Boureau Felix. *Choléra, Mode de Propagation Moyens Preservatif*, Hachette Libre Bnf, Paris, 2018.

Bozan, Oktay. “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 111, no. 218 (2015): 219-240.

Briggs, Asa. “Cholera and Society in the Nineteenth Century,” *Past & Present* 19, (April-1961): 76-96.

Brody, Howard. Michael R. Rip, Peter Vinten-Johansen, Nigel Paneth, Stephen Rachman. “Map-making and Myth-making in Broad Street: the London Cholera Epidemic, 1854,” *The Lancet* 356, no. 9223 (July 2000): 64-68.

Burrell Sean ve Geoffrey Gill, “The Liverpool Cholera Epidemic of 1832 and Anatomical Dissection-Medical Mistrust and Civil Unrest,” *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 60, no. 4, (October 2005): 478-498.

- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Anadolu Kentleri*. Ankara: İmge Yayınları, 2011.
- Chantemesse, André Frédéric Borel. *Mouches et Choléra*. Paris: Librairie J.-B. Baillière et fils, 1906.
- Colwell, Rita R. "Global Climate and Infectious Disease: the Cholera Paradigm," *Science* 274, no. 295 (1996): 2025-2031.
- Coşkun, Bayram ve Çiğdem. P. Yildirim, Eyüp. Şen. "Osmanlı Belediyeciliğinin Dönüm Noktası: 1877 Tarihli Vilâyat Belediye Kanunu," *Çağdaş Yerel Yönetimler* 30, no. 2, (Nisan-2021): 1 - 20.
- D'Avril, Adolphe. *L'Arabie Contemporaine avec la Description du Pelerinege de la Mecque*, Hachette Libre Bnf, Paris, 2012.
- Dawn L, Taylor, Tanya M. Kahawita, Sandy Cairncross, Jeroen H. J. Ensink. "The Impact of Water, Sanitation and Hygiene Interventions to Control Cholera: A Systematic Review," *PLoS ONE* 10, no. 8 (20155): 1-19.
- Dickson, E. D. "On Cholera in Persia, 1866-68," *Transactions. Epidemiological Society of London* 3, Pt 2 (1874): 257-264.
- Echenberg, Myron. *Africa in the Time of Cholera: A History of Pandemics from 1817 to the Present. Vol. 114*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- Fabre, Augustin ve Fortuné Chailan, *Histoire du choléra-morbus asiatique depuis son départ des bords du Gange en 1817 jusques à l'invasion du midi de la France*, Marsilya, 1835.
- Foëx, B. A. "How the Cholera Epidemic of 1831 resulted in a New Technique for Fluid Resuscitation," *Emergency Medicine Journal* 20, no. 4 (2003): 316-318.
- Frieden, Nancy M. "The Russian Cholera Epidemic, 1892-93, and Medical Professionalization," *Journal of Social History* 10, no. 4 (1977): 543.
- Harrison, Mark. "Quarantine, Pilgrimage, and Colonial Trade: India 1866-1900," *The Indian Economic & Social History Review* 29, no. 2 (1992): 117-144.
- Huber, Valeska. "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894," *The Historical Journal* 49, no. 2 (June-2006), 453-476.
- Isacar, A. Bolaño. "The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf," *International Journal of Middle East Studies* 51, no. 4 (2019): 603–620.
- Antarpreet, Jutla, Elizabeth Whitcombe, Nur Hasan, Bradd Haley, Ali Akanda , Anwar Huq, Munir Alam, R. Bradley Sack, Rita Colwell. "Environmental Factors Influencing Epidemic Cholera," *Am J Trop Med Hyg.* 89, no. 3 (2013 Sep): 597-607.
- Koloğlu, Orhan. "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, no. 2 (2005): 139-150.
- Kumaş, Nursal. "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 21 (2011): 213-241.

- Kuneralp, Sinan. "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911)Hicaz'da Hac ve Kolera," Çev. Münir Atalar, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7, no. 7 (1996): 497-511.
- Low, Christopher M. "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam under British Surveillance, 1865–1908," *International Journal of Middle East Studies* 40, no. 2 (2008): 269-290.
- Mackie, J. "Cholera at Mecca and Quarantine in Egypt," *The British Medical Journal* 2, no. 1700 (1893): 222-223.
- Mari L., E. Bertuzzo, L. Righetto, R. Casagrandi, M. Gatto, I. Rodriguez-Iturbe, A. Rinaldo. "Modelling Cholera Epidemics: The Role of Waterways, Human Mobility and Sanitation," *J. R. Soc. Interface* 9, no. 67 (2012): 376-388.
- McGrew, Roderick E. "The First Cholera Epidemic and Social History," *Bulletin of the History of Medicine* 34, no. 1 (January-February, 1960): 61-73.
- Menekşe, Metin. "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39, no. 67 (2020): 385-433.
- Miller, Michael B. "Pilgrims' Progress: The Business of the Hajj," *Past & Present* 19, no. 1 (2006): 189-228.
- Paneth N., P. Vinten-Johansen, H. Brody, M. Rip. "A Rivalry of Foulness: Official and unofficial Investigations of the London Cholera Epidemic of 1854," *American Journal of Public Health* 88, no. 10 (1998): 1545-1553.
- Phelps, Matthew., Mads, L. Perner, Virginia E. Pitzer, Viggo Andreasen, Peter KM. Jensen, Lone Simonsen. "Cholera Epidemics of the Past Offer New Insights Into an Old Enemy," *The Journal of Infectious Diseases* 217, no. 4 (15 February 2018): 641–649
- Radcliffe, J. Netten. "Report on the Recent Epidemic of Cholera (1865-1866)," *Trans Epidemiol Soc Lond.* 3, no. 1 (1869):232-245.
- Roff, William R. "Sanitation and Security: The imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj," *The Rise and Fall of Modern Empires*, Volume I. Routledge, 2017. 365-382.
- Sarıyıldız, Gülден. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten* 58, no. 222 (1994): 329-376.
- Sanches, Rosângale, P, Claudia P. Ferreira, Roberto A. Kraenkel. "The Role of Immunity and Seasonality in Cholera Epidemics," *Bulletin of Mathematical Biology* 73, (2011): 2916-2931.
- Sirus-Pirondi, François-Simon, *Étude sommaire sur l'importation du choléra et les moyens de la prévenir*, Paris: J.-B. Baillièrre et fils, 1865.
- Subaşı, Turgut. "Urfa Sancağı'nda 1890 Kolera Salgını," *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6, Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı (Aralık 2021): 246-269.
- Trăuşan-Matu, Lidia ve Octavian Buda. "Cholera, Quarantines and Social Modernisation at the Danube Border of the Ottoman Empire: The Romanian Experience between 1830 and 1859," *Social History of Medicine* 36, no. 1 (February 2023): 24-41.
-

- Verrolot, M.P. *Du choléra-morbus en 1845-1847 Avec Une Carte Indiquant sa Marche Pendant ces Trois Annes*, Paris: Hachette Livre Bnf, 2018.
- Yıldırım, Nuran ve Hakan Ertin. “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları,” *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25, no. 1 (2020): 85-101.
- Yıldırım, Nuran. “Kolera Salgınlarında Şehir Hijyeni: İstanbul’da Kanalizasyonlar, Su Şebekesi ve Tebhirhaneler,” *Arredamento Mimarlık* 342, (Eylül- Ekim 2020): 87-95.
- Yılmaz, Özgür. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri,” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6, no. 1 (2017): 23-55.
- Yılmaz, Özgür. “Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, no. 2 (2023): 311-349.
- Yılmaz, Özgür. “İzmir’in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını”, *Tarih ve Günce*, no. 8 (January 2021): 85-128.